

# فرا تحلیل روند دین‌داری ایرانیان در دهه گذشته و پیامدهای امنیتی آن

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۱۷

حامد عبداللهی سفیدان \*

علی اکبر عبدالاحدی مقدم \*\*

محمد تقی دشتی \*\*\*

## چکیده

میزان و کیفیت دین‌داری مردم در جامعه ایران که بافت فرهنگی سنتی-دینی و حاکمیت اسلامی دارد، اهمیت راهبردی دارد و تغییرات آن می‌تواند پیامدهای امنیتی ایجاد کند. این مقاله می‌کوشد روند میزان دین‌داری ایرانیان را طی سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ ترسیم و تغییرات صورت گرفته را نشان دهد و پیامدهای امنیتی این تغییرات را بررسی کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در دوره زمانی فوق، تغییرات محسوسی در میزان دین‌داری مردم ایران رخ نداده، اما نوع دین‌داری، از شریعت‌محوری به دین عاطفی متمایل شده است. هرچند این نوع تغییر خطر آفرین به نظر نمی‌رسد، اما زیاده‌روی در دین‌داری عاطفی، ممکن است پیامدهای امنیتی از جمله تغییر گروه‌های مرجع عمومی، افزایش فرقه‌های دینی، کاهش نفوذ روحانیت و تضعیف جایگاه حاکمیت دینی و ولایت فقیه در پی داشته باشد.

**واژگان کلیدی:** دین، امنیت، دین‌داری، امنیت ملی، ابعاد دین‌داری

abdollahisefidan@gmail.com

\* پژوهش‌گر مرکز پژوهشی مبنا (نویسنده مسئول)

\*\* پژوهش‌گر مرکز پژوهشی مبنا

\*\*\* پژوهش‌گر مرکز پژوهشی مبنا

## مقدمه

دین واقعیتی فرازمانی و فرامکانی است که جدا از تنوعات درونی، همواره در حیات بشری حضور داشته و از این نظر، هیچ انسانی نمی‌تواند مطلقاً خود را از گرایش دینی تخلیه کند. اگر کسی یا جریانی از دینی گریز پیدا کرده، به دین دیگری پناه برده است (میثمی، ۱۳۷۹: ۴۰). طبق اسناد فرادستی جمهوری اسلامی (از جمله اصل دوم و سوم قانون اساسی) دین و دین‌داری، موضوعی راهبردی و بنیادین است؛ چون خاستگاه انقلاب اسلامی دین بود و هدفش، دین‌داری. جایگاه دین و دین‌داری و اثرگذاری آن بر جامعه به مثابه نهادی اجتماعی، کارکردهای اساسی مانند انضباط، انسجام، حیات‌بخشی و خوشبختی‌آفرینی دارد که فقدان آن، بقای جامعه را مخدوش می‌کند (خدایاری‌فرد، ۱۳۹۱: ۲۷). در آستانه دهه پنجم حاکمیت جمهوری اسلامی، باید دانست که وضعیت دین و مذهب در جامعه ایرانی چگونه است تا با رفع نقاط ضعف و تقویت نقاط قوت، مانع از شکاف میان دولت و ملت شد.

روشن است که در صورت بروز شکاف عمیق میان نگرش‌ها و رفتارهای حکومت و مردم، نتیجه‌ای جز شکست در رسیدن به اهداف کوچک و بزرگ حاکمیت نمی‌توان تصور کرد. در نتیجه سنجش میزان دین‌داری جامعه در سیاست‌گذاری‌ها و داشتن تصویری واقع‌بینانه از جامعه، حیاتی است؛ چون در مقوله مهندسی حکومت، اجتماع و فرهنگ، آگاهی داشتن از میزان گرایش‌های دینی جامعه نقشی اساسی در ارزیابی عمل‌کرد نهادهای اجتماعی، پیش‌بینی و کنترل پدیده‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خواهد داشت (سالاری‌فر و دیگران، ۱۳۸۴: ۶۸۰).

در سال‌های اخیر، ساختارهای سنتی جامعه ایران تغییر کرده است. جامعه‌ای که ساختارهای سنتی‌اش دستخوش دگرگونی شده باشد، با پدیده‌هایی روبه‌رو خواهد بود که چه به‌عنوان یکی از اشکال نمادگرایی و چه به‌عنوان رفتار و برخورد فردی و جمعی، به اموری تکیه می‌زند که ترکیبی است از دین و غیردین: ترکیبی از دین، علم، ایدئولوژی، اتوپیا و اسطوره. (نیک‌پی، ۱۳۹۸: ۴۹). این تغییرات می‌تواند به فراخور نسبتی که با مبانی و اهداف

نظام حاکم دارد، پیامدهای نیک و بد امنیتی داشته باشد؛ که توجه به تغییرات و وضعیت دین‌داری را ارزشی دوچندان می‌دهد.

درباره میزان دین‌داری ایرانیان میان پژوهشگران و جامعه‌شناسان دین، سه دیدگاه مطرح است:

- افزایش میزان دین‌داری؛
- کاهش میزان دین‌داری؛
- ثبات نسبی دین‌داری.

این مقاله می‌کوشد سیر وضعیت دین و دین‌داری در ایران دهه ۹۰ را با استفاده از پژوهش‌های صورت‌گرفته نشان دهد و پیامدهای امنیتی فرازوفروند دین‌داری در ایران را یادآور شود و راهکارهایی برای بهبود فرهنگ دینی در جامعه پیش نهد. از این رو، در پی پاسخ به این پرسش است که «وضعیت دین و دین‌داری در ایران چگونه است و چه پیامدهای امنیتی برای آن قابل تصور است؟» هدف این پژوهش، ترسیم نمایی نزدیک به واقع از «وضعیت» دین و دین‌داری در ایران است. برای پاسخ به چنین نیازی، تحلیل ثانوی، روشی معتبر و قابل‌اعتنایی است. در این روش، پیمایش یا پژوهش جدیدی درباره موضوع انجام نمی‌شود، بلکه تحقیقاتی که پیش‌تر درباره موضوع یا موضوع دیگری صورت گرفته، تحلیل می‌شوند. در تعریف تحلیل ثانوی گفته شده: «هر تحلیل بعدی از مجموعه اطلاعات موجودی است که تفسیر، نتیجه‌گیری یا شناختی افزون بر گزارش اول یا متفاوت با آن ارائه می‌دهد» (محمدرضا طالبان و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۱). مهم‌ترین مزیت تحلیل ثانوی این است که با ادغام نتایج مطالعات مختلف، قدرت مطالعه را برای نتایج معنادار افزایش می‌دهد.

علاوه بر نتایج پژوهش‌ها، از نتایج ۶۰ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با کارشناسان مرتبط با موضوع نیز درباره وضعیت دین‌داری، آینده پیش روی دین‌داری و پیامدهای احتمالی استفاده شده است. در بخش دیگری نیز از تحلیل ۲۰ مصاحبه نخبگی دیگر در همین موضوع استفاده شده است. هرچند تحلیل مضمون این مصاحبه‌ها پژوهش مستقلی می‌طلبد، تلاش کرده‌ایم به اختصار نتایج تحلیل این مصاحبه‌ها را بازتاب دهیم.

برای تقسیم‌بندی ابعاد دین و در نتیجه بررسی میزان پایبندی به آنها، از تقسیم‌بندی علی‌رضا شجاعی‌زند استفاده شده است. البته فقط تقسیم‌بندی ابعاد دین از او وام گرفته شده تا وضعیت دین‌داری ایرانیان در ابعاد پنج‌گانه زیر تحلیل شود:

- اعتقادات؛
- ایمانیات؛
- عبادیات؛
- اخلاقیات؛
- شرعیات (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۵۴).

## الف. مفهوم‌شناسی

روشن‌شدن مفاهیم اصلی هر پژوهش و توافق و تصریح از معنای اراده‌شده از آنها در پژوهش ضروری است. از این رو، چهار مفهوم اصلی این مقاله (دین، دین‌داری، امنیت و امنیت ملی) تعریف می‌شوند.

### ۱. دین

پیچیدگی ادیان و گوناگونی تعریف‌های ارائه‌شده از دین موجب شده که برخی تعریفی جامع و مورد اتفاق برای دین را ناممکن بدانند. حتی این پیچیدگی ممکن است موجب تحریف آموزه‌های دینی نیز بشود (پیترسون و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۹). نکته مهم در تعریف دین و به تبع آن دین‌داری، این نکته است که با دو رویکرد می‌توان دین را تعریف کرد؛ نخست، دین به‌مثابه آنچه در خارج پدیدار می‌شود؛ که با این رویکرد، موضوع مطالعه جامعه‌شناسان است. رویکرد دیگر، مضمون درونی دین و آموزه‌های آن را در نظر می‌گیرد که مورد تحلیل متکلمان و فقیهان و دانشمندان دینی است (مهریزی، ۱۳۹۵: ۴۷). این تفکیک زمانی برجسته می‌شود که با رویکرد دوم دین را تعریف کنیم، ولی تحلیل خود را بر مبنای رویکرد جامعه‌شناختی بنا کنیم. روشن است که در این صورت، نتایج

پژوهش، ناهمگون و نامتجانس خواهد بود. شاید بتوان کتاب شلایر ماخر با نام «درباره دین»<sup>۱</sup> که در سال ۱۷۹۹ منتشر شد، را نخستین کتابی دانست که به‌طور صریح (نه ضمنی) درباره خود دین به‌طور عام، نه نوع یا نمونه‌ای خاصی از دین، نگاشته شده است. افزون بر تقدم زمانی، تأثیر این کتاب بسیار بوده است (پراودفوت، ۱۳۹۳: ۱۷).

او دین را احساس، میل و عاطفه می‌داند و معتقد است علم حقیقی، بیش کامل است؛ عمل حقیقی، فرهنگ و هنر خودجوش است؛ دین حقیقی، احساس و میل به بی‌نهایت است. دین به خودی خود، عاطفه است؛ تجلی موجود نامحدود در موجود محدود، رؤیت خدا در موجود محدود و رؤیت موجود محدود در خداوند (پراودفوت، ۱۳۹۳: ۲۸). همچنین، تعریف‌های جامعه‌شناسان دین را می‌توان به تعریف‌های ساختاری و کنش‌گرمحور تقسیم کرد. نظریه‌های ساختاری، نظریه‌هایی هستند که به ترتیبات فرافردی مخصوص (ساختارهای اجتماعی، نظام‌ها و پیشرفت‌ها) به‌مثابه اساسی‌ترین عوامل در جامعه توجه دارند. این عوامل چارچوب‌هایی را فراهم می‌کنند و به تعیین تفکر، کنش و زندگی اجتماعی فرد تمایل دارند. ساختارها می‌تواند بنا بر نظر کارل مارکس، مادی؛ بر اساس نظر دورکیم، مادی و اخلاقی؛ بنا بر نظر پارسونز، مادی و هنجاری؛ و بر اساس نظر فروید، غریزی باشند. ضعف بسیاری از نظریه‌های ساختاری این است که آنها غالباً تعمیم‌هایی در سطح عالی اراده می‌کنند و تمایل دارند از کنش‌گر فردی و زمینه‌هایی که درون آنها کنش اجتماعی رخ می‌دهد، غفلت کنند.

بدین ترتیب، پدیده‌های اجتماعی به‌عنوان محصولات نیروهای فهم می‌شوند. بسیاری از نظریه‌های ساختاری تمایل دارند بر اهمیتی که دین برای نیازهای جامعه دارد، تأکید کنند. این دیدگاه، انگیزه‌های فردی را برای مشارکت در مناسک یا گروه‌های دینی نادیده می‌گیرد. از سوی دیگر، نظریه‌های کنش‌گرمحور مایل‌اند واقعیت اجتماعی را با اشاره به کنش اجتماعی هدفمند توضیح دهند که در آثار وبر، زیمل و مید دیده می‌شود. این دیدگاه به شرایط کنش اجتماعی علاقه‌مند است و کنش‌گر اجتماعی را عقلانی و معطوف به اهداف تعریف‌شده تلقی می‌کند. در این‌جا پدیده‌های اجتماعی به منافع طبقه اجتماعی یا حالات روان‌شناختی ناکامی یا محرومیت تقلیل داده نمی‌شوند، بلکه واکنش‌هایی عقلانی به شرایط جامعه تفسیر می‌شوند.

---

1. On Religion; Speeches to the Cultured Among its Despisers.

پژوهش حاضر در پی آن است که پایبند به تعریفی باشد که تا حدودی شامل همه ادیان باشد و همچنین، رویکردهای درون‌دینی را نیز شامل شود. علاوه بر آن، چون این پژوهش به نگاهی جامعه‌شناختی نزدیک است، شایسته است رویکردی متناسب را برای تعریف دین برگزیند. حسن محدثی گیلوایی با جمع‌بندی تعاریف ارائه‌شده در حوزه متفکران اسلامی و غیراسلامی و با توجه به مباحث دین‌شناختی و جامعه‌شناختی، تعریفی ارائه کرده که می‌توان گفت تا حدی جامع تعاریف رویکردهای گوناگون است: «دین شامل مجموعه‌ای از عناصر اجتماعی و فرهنگی است که معطوف به بازتولید تجربه امر قدسی‌اند. محتوای نهایی و اساسی تجربه امر قدسی که در سنن دینی گوناگون مشترک است، وجود نظمی کلی و بنیانی در هستی است. حول چنین تجربه‌ای، نظام نمادین، نهادها و نقش‌ها، رفتارها و آیین‌هایی شکل می‌گیرد که در مجموع نظام فرهنگی دینی را می‌سازد. کل این نظام فرهنگی در خدمت بازتولید محتوای تجربه امر قدسی است یا به‌طور آرمانی باید باشد» (محدثی، ۱۳۹۷: ۲۵۳).

## ۲. دین‌داری

دینی‌بودن عنوان عامی است که به هر فرد یا پدیده‌ای که ارزش‌ها و نشانه‌های دینی در آن متجلی باشد، گفته می‌شود. تجلی ارزش‌ها و نشانه‌های دینی‌بودن فرد را در نگرش، گرایش و کنش‌های آشکار و پنهان او می‌توان جست‌وجو کرد. فرد دین‌دار خود را مقید به رعایت دستورات و توصیه‌های دینی می‌داند. همین اهتمام او به آموزه‌ها و دستورات دینی، او را از انسان‌های دیگر متمایز می‌کند. بر این اساس، به دو طریق می‌توان فرد دین‌دار را از دیگران بازشناخت؛ نخست، پایبندی و التزام دینی‌اش و دوم، پیامد دین‌داری و آثار آن در فکر و جان و عمل فردی و اجتماعی او. پس به بیانی کلی‌تر، دین‌داری یعنی داشتن «التزام دینی» به نحوی که نگرش، گرایش و کنش‌های فرد را متأثر کند. البته در مقابل، برخی دین‌داربودن را تنها با اعتراف سوژه ثابت می‌دانند. به هر حال، آگاهی از دین‌داربودن افراد و آگاهی افراد از دین‌داری‌شان، از گام‌های نخست سنجش و سنخ‌شناسی دین‌داری است. مغفول‌ماندن این امر بنیادی، شاید از آن رو باشد که افراد اندکی به انتخاب ابتدایی دین و دین‌داربودن دست می‌زنند و افراد به‌طور معمول با تعلق به جامعه اولیه خود که دینی است یا با شناسنامه هویتی، خود را منسوب به دین یا سستی دینی می‌یابند.

چون نوع و جهت اثرپذیری از گرایش‌های دینی را ادیان تعیین می‌کنند، کشف و شناسایی آن مستلزم مطالعات درون‌دینی است؛ عمق و شدت تأثیرگذاری و روند تغییرات آن، مشخصاتی است که از طریق واری‌های بیرونی روان‌شناسان و جامعه‌شناسان به دست می‌آید و ناچار باید از روش‌های تجربی-مقایسه‌ای استفاده شود (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۳۵). به باور شلایر ماخر، دین‌داری نه علم است و نه فعل؛ بلکه تلطیف احساس یا خودآگاهی بی‌واسطه است. وی دین‌داری را مستقل از عقاید می‌پندارد و حتی آن را غیر از علم و عمل می‌داند (وین پرادفوت، ۱۳۹۳: ۳۶-۳۹). به‌طور کلی، نمی‌توان دین‌داری را به‌صرف انجام برخی اعمال محدود کرد؛ بلکه دین‌داری، گونه‌ای زندگی است که بر همه ابعاد و حوزه‌های زندگی فردی اعم از فردی و اجتماعی سایه افکنده و به رفتارها، کنش‌ها و واکنش‌های فرد معنا و جهت می‌دهد. می‌توان گفت که دین‌داری به معنای درگیری و داشتن دغدغه دینی است. علاوه بر این، به معنای دینی‌بودن و التزام دینی نیز در نظر گرفته شده است (سراج‌زاده، ۱۳۸۳: ۵۹).

### ۳. امنیت

در اصطلاحات سیاسی، امنیت را به بی‌خطرکردن، تأمین‌کردن، در امان نگاه‌داشتن و با اطمینان‌کردن تعریف کرده‌اند. می‌توان گفت امنیت پدیده‌ای ادراکی و احساسی است؛ یعنی برای تحقق آن باید این اطمینان در ذهن توده مردم، دولت‌مردان، زمامداران و تصمیم‌گیران ایجاد شود که ایمنی لازم برای ادامه زندگی بدون دغدغه وجود دارد. بدیهی است که عوامل بیرونی در ایجاد این ادراک و احساس به‌طور مستقیم اثرگذارند (دشتی و شکری، ۱۳۹۸: ۱۴).

### ۴. امنیت ملی

امنیت ملی را می‌توان در سه مرحله بررسی کرد: نخست، مرحله سنتی که حفاظت از تمامیت ارضی و استقلال و خودکفایی است و دولت، نگهبان آن است؛ مرحله دوم، که با مدرن‌شدن مفهوم امنیت شکل گرفت، بستر امن و مساعد برای بخش‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است؛ مرحله سوم، امنیت در سطح بین‌الملل و نفوذ (غرایاق زندی، ۱۳۹۰: ۲۷ و ۲۸). اندیشه

حاکمیت یا عقاید بنیادین از اجزای سازنده امنیت ملی است. اندیشه حاکمیت در مقام جزئی از اجزای امنیت ملی و به عنوان پیوندگاه سایر اجزا، نقشی تعیین کننده در امنیت ملی دارد و مرکز ثقل اجزای سازنده امنیت ملی تلقی می شود. بنابراین، ثبات و پایداری یا ضعف و ناتوانی آن، نقش تعیین کننده ای در تداوم یا به خطر افتادن امنیت ملی دارد.

اصول جمهوری اسلامی همان اندیشه حاکمیت یا عقاید بنیادین نظام سیاسی است. از این رو، این اصول یکی از اجزای سازنده امنیت ملی و پیوندگاه سایر اجزا به یکدیگر است و نقش مضاعفی در امنیت ملی دارد. ضمن اینکه اصل اسلام ناب محمدی (ص) محور اندیشه های انقلاب اسلامی در برابر اسلام لیبرال و اسلام متحجر بر پایه سه رکن معنویت، عقلانیت و عدالت است (عبدالله خانی، ۱۳۹۲: ۱۲). همچنین، امنیت ملی را به صورت عملیاتی می توان این گونه تعریف کرد: «در امان بودن کشور، نبود تهدید علیه ثبات سیاسی، استقلال و تمامیت ارضی و نهادهای اجتماعی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی کشور، وجود شرایطی که تهدیدی علیه منافع ملی نباشد (تهامی، ۱۳۸۶: ۲۶).

آنچه در این پژوهش مرتبط به بحث امنیت است، تغییر در ارزش ها، باورها و آرمان های ایرانیان در اثر تغییر در نوع دین داری است. واضح است که دین و دین داری، یکی از اصلی ترین پایه های نظام ارزشی جامعه است. نامتوازن بودن این ستون، صدمه جبران ناپذیری ایجاد کرده و نظام را از اهداف خود دور می کند.

### ب. پیشینه پژوهش

مطالعات «دین» سابقه ای طولانی دارد، اما تأمل درباره «دین داری» موضوع جدیدی است که بیشتر روان شناسان و جامعه شناسان پیرامون احوالات فرد و جامعه به آن روی آورده و سنگ بنای چنین مطالعاتی را گذاشته اند. این سابقه اگر صائب و صادق باشد، نشان می دهد که مطالعات دین داری از آغاز در بستر درست و مجرای مناسب خود قرار نگرفته و از همین رو، گرفتار برخی نقصان و کژی هایی است که باید با بازنگری در پیش فرض ها و اصلاح زمینه ها برطرف شود. آنچه ذیل مطالعات دین داری صورت گرفته و با این عنوان شناخته شده، بیشتر شامل بررسی هایی است برای شناسایی «نوع دین داری» و «سنجش نرخ دین داری»؛ البته مباحثی چون بررسی ریشه



دین‌داری، فرایند شکل‌گیری دین‌داری و تغییر کیش و نو آیینی نیز مطرح هستند که از پیوست‌های تکمیلی همان دو موضوع محوری هستند (شجاعی‌زند، ۱۳۹۰: ۱۴۵).

پس از مطالعات عقلی و برون‌دینی دین‌پژوهانه با رویکردهای گوناگونی در دوران باستان، فلاسفه یونان، قرون وسطا و پس از اسلام، در دهه‌های اخیر جامعه‌شناسان و روان‌شناسان در حوزه دین تلاش کردند به صورت تجربی، وضعیت دین‌داری را مطالعه کنند. تلاش‌های بسیاری صورت گرفت تا شاخص‌هایی برای سنجش دین‌داری وضع شود (فرجی و کاظمی، ۱۳۸۸: ۸۱).

درباره دین‌داری ایرانیان، بیشتر از دهه ۱۳۸۰ شمسی بحث‌هایی میان جامعه‌شناسان در گرفته است. پیش از این تاریخ، از اواسط دهه ۷۰ برخی پژوهش‌ها حول موضوع ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان بوده که جنبه عام‌تری داشته است. با گذشت زمان و با شتاب‌گرفتن تغییرات سبک دین‌داری در جامعه ایران، جامعه‌شناسان -به‌ویژه جامعه‌شناسان دین- به بحث درباره دین و دین‌داری در جامعه ایران روی آوردند و روز به روز تنوع بحث‌های علمی در این باره میان صاحب‌نظران گرم‌تر شد.

مطالعات دینی در ایران را می‌توان حول سه محور دسته‌بندی و بررسی کرد:

- الف. وضعیت‌شناسی دینی: شامل مطالعاتی است که در پاسخ به «چیستی» و «چگونگی» مسائل و موضوعات دینی می‌پردازد؛
- ب. تبیین و آسیب‌شناسی دینی: شامل آن دسته از مطالعاتی است که به آسیب‌ها، موانع، اثرات، علل و عوامل مرتبط با موضوعات و مسائل دینی می‌پردازد؛
- ج. پیام‌سنجی: برخی از مطالعات دینی در توضیح پیامدها و کارکردهای موضوعات و مسائل دینی برآمده‌اند.
- با وجود اینکه اکثر مطالعات دینی در یکی از محورهای سه‌گانه نوشته شده‌اند، برخی از مطالعات، دو یا سه محور را پوشش داده‌اند؛ اما آنچه از مطالعات صورت‌گرفته می‌توان دریافت، ناتوانی در ارائه نگاهی همه‌جانبه به ابعاد و اجزای مرتبط با دین در جامعه است. خلاصه برخی طرح‌ها و پژوهش‌های مهم صورت‌گرفته در حوزه دین و دین‌داری با جامعه آماری ملی در جدول زیر ارائه شده است. اغلب این پژوهش‌ها، پیمایش و برخی تحلیل یا مرور نظام‌مندند (قتیریان و همتی، ۱۳۹۴: ۵۹). روشن است که پژوهش‌های فراوان دیگری با جامعه آماری کوچک‌تر صورت گرفته است.

جدول ۱. پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه دین و دین‌داری در ایران

پژوهش‌گر	جامعه آماری	چارچوب نظری	خلاصه یافته‌ها
حاجیان (۱۳۸۷)	ملی (۱۳) شهر مرکز)	تاجفل و کنش متقابل نمادین	قوت ابعاد فرهنگی هویت ملی، هویت قومی و هویت مذهبی و نیز فاصله بین هویت‌های ملی و دینی با هویت مدرن
طالبان (۱۳۸۸)	کشوری	شلدون و استرایکر	۹۱/۳ درصد از پاسخ‌گویان به مسلمانان خود افتخار می‌کنند. ۵۱/۶ درصد از میان غیرمسلمانان دوست انتخاب نمی‌کنند. ۸۴/۸ درصد از کسانی که به مسلمانان توهین می‌کنند، متفردند. تنها ۱۳/۱ درصد از پاسخ‌گویان در قبال مسلمانان دیگر احساس مسئولیت نمی‌کنند و ۸۶/۸ درصد از پاسخ‌گویان از توهین به مسلمانان ناراحت می‌شوند. سربلندی مسلمانان آرزوی ۸۶/۳ درصد از پاسخ‌گویان است و ۸۴/۸ درصد از اسرائیل متفردند. ۱۳/۶ درصد نگران اتفاقاتی که برای مسلمانان می‌افتد، نیستند.
حاجیان و فولادی (۱۳۸۹)	ملی (۱۳) شهر کشور)	کنش متقابل نمادین	بین هویت ملی و هویت مذهبی رابطه مثبت وجود دارد و از میان اقوام، لرها و بلوچ‌ها گرایش بیشتری به هویت ملی و هویت مذهبی دارند.
باهنر و جعفری (۱۳۹۱)	ملی (تهران، ارومیه، اصفهان، شیراز و مشهد)	شبیه نظریه استارک و گلاک	هرچند تلویزیون ایران که درباره هر کدام از مقوله‌های مورد بررسی هویت پیام‌هایی را پخش می‌کند، اما این پیام‌ها در کنار سایر عوامل تأثیرگذارند و تلویزیون پس از سایر متغیرهای نظام اجتماعی، عاملی تأثیرگذار بر نگرش مخاطبان درباره هویت است.
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی موج دوم (۱۳۸۲)	ایرانیان (ملی)	نامشخص	فراگیری مسائل ضدآرزشی چون تملق، دورویی، تقلب و کلاه‌برداری، بدقولی، دروغ‌گویی، بی‌انصافی و بی‌صبری در جامعه
مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۳)	ایرانیان (ملی)	استارک و گلاک	نتایج حاصل از سنجش مفهوم دین‌داری گویای آن است که در میان ابعاد چهارگانه دین‌داری، به

پژوهش‌گر	جامعه آماری	چارچوب نظری	خلاصه یافته‌ها
			ترتیب بعد شناختی، بعد اعتقادی، بعد عاطفی و بعد مناسکی واجد نقش فعال در فعال‌سازی گرایش دینی شهروندان ایرانی هستند. در پاسخ به وجود ارزش‌های اخلاقی در جامعه، اغلب پاسخ‌ها کم و متوسط عنوان شده‌اند.
مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۵)	ایرانیان (ملی)	استارک و گلاک	مقایسه شاخص دین‌داری با میانگین میزان دین‌داری دو سال قبل حاکی از بالا بودن ۲/۴ درصدی است. در مجموع، متناسب با ابعاد دین‌داری، جامعه ایرانی دین‌دار محسوب می‌شود. همچنین، میزان حساسیت شهروندان نسبت به ارزش‌های اخلاقی به نسبت دو سال قبل بیشتر شده است.
مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (۱۳۸۴)	ایرانیان (ملی)	نامشخص	در مورد پذیرش اصل دین و کلیات آن در بین پاسخ‌گویان اتفاق نظر وجود دارد. بیش از ۹۰ درصد افراد به خدا، زندگی پس از مرگ، وجود روح و وجود جهنم و بهشت اعتقاد دارند و ۸۲/۴ درصد پاسخ‌گویان، خود را فرد مذهبی می‌دانند. اکثریت پاسخ‌گویان اعتقاد داشتند که علمای دینی توانایی پاسخ‌گویی به مسائل اجتماعی کشور را ندارند. با مقایسه دو پیمایش ۱۳۷۹ و ۱۳۸۴ شاهد کمرنگ‌تر شدن باورهای مذهبی افراد بوده‌ایم. نسبت افرادی که نماز نمی‌خوانند، بیشتر شده و حضور افراد در مسجد کمتر شده است. اعتماد افراد به تولتایی مقامات دینی و علمای مذهبی در پاسخ‌گویی به مسائل مختلف زندگی کمرنگ شده است.

گفتنی است برخی پژوهش‌ها و نظرسنجی‌ها که مؤسسات مرتبط با نهادها یا به سفارش نهادهای خاص صورت گرفته بود، در دسترس پژوهش‌گران مؤسسه مرکز پژوهشی مبنا قرار نگرفت.

### ج. یافته‌های پژوهش

در این بخش می‌کوشیم وضعیت دین‌داری ایرانیان را در ابعاد پنج‌گانه روشن کنیم. همچنین، تلاش می‌کنیم روند ده سال اخیر را (۱۳۸۷ تا ۱۳۹۷) نشان دهیم تا تغییرات احتمالی نیز ظاهر شوند. سه نکته در اینجا شایسته یادآوری است:

۱. در هریک از ابعاد دین‌داری، اجماعی‌ترین شاخصه‌ها انتخاب شده و شاخصه‌های اختلافی معیار سنجش قرار نگرفته‌اند. همچنین، در دست‌بودن اطلاعات و داده‌های معتبر نیز در انتخاب شاخص‌ها مؤثر بودند؛

۲. به علت اختلاف نظرها، نوع دین‌داری مشخصی را نمی‌توان شاخص دین‌داری قرار داد. نتایج پیمایش‌ها و سنجش‌ها معمولاً دین رسمی و نهادی را سنجیده‌اند. در نتیجه پژوهش حاضر که تحلیل ثانوی همان یافته‌هاست، به میزان دین‌داری ایرانیان طبق دین رسمی و نهادی می‌پردازد. روشن است که سنجش قرائت‌های دیگر و دین‌داری‌های شخصی، بیشتر در گرو پژوهش‌های کیفی است.

۳. پژوهش‌هایی از این دست، دین‌داری را تحلیل و سنجش می‌کنند، اما آن سوی موضوع یعنی بی‌دینی و تغییر دین را بررسی نمی‌کنند و به راحتی نمی‌توان درباره مفهوم‌های مخالف دین‌داری (بی‌دینی و تغییر دین) نظر داد.

کوشیده‌ایم با جمع‌بندی و تحلیل شاخص‌های دین‌داری ایرانیان، نمایی کلی از وضعیت دین‌داری ایرانیان در پنج بُعد دین‌داری ترسیم کنیم.

### ۱. دین‌داری در حوزه اعتقادی

اعتقادات، محتوای نظری هر آیینی است که ناظر به موضوعات بنیادین هستی‌شناختی و مسائل غایی حیات است. در واقع، باورهایی را شامل می‌شود که انتظار می‌رود پیروان دین اسلام بدان‌ها اعتقاد داشته باشند تا بتوانند مجوز عضویت در گروه دینی را کسب کنند. برای دستیابی به روند تغییر و تحول احتمالی میزان دین‌داری در بُعد اعتقادی به پژوهش‌های صورت‌گرفته در سال‌های گذشته تا سال ۱۳۹۷ مراجعه کردیم و با معیارهای اجماعی و اشتراکی میان بیشتر پژوهش‌ها، وضعیت اعتقادی ایرانیان را ترسیم کردیم.

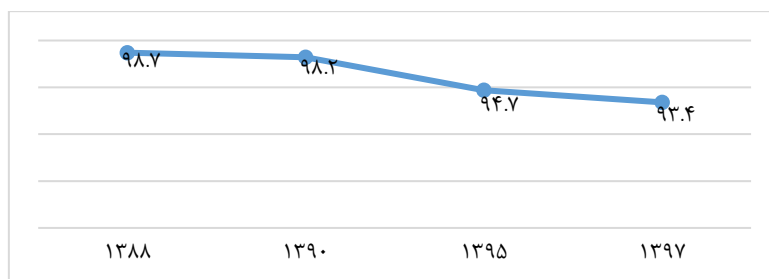
#### ۱-۱. ایمان عمومی به اصل وجود خداوند

ترکیب و محاسبه نتایج پژوهش‌های صورت‌گرفته، گویای بالابودن میزان اعتقاد به خداوند و یگانگی او میان ایرانیان است. همچنین، پژوهش‌ها نشان می‌دهد به مرور زمان در دهه‌های اخیر این میزان تغییر چندانی نداشته است.

جدول ۲. ایمان به اصل وجود خداوند در میان ایرانیان

کم	متوسط	زیاد	گویه	نویسندگان
.۵	.۴	۹۸/۷	خداوند واقعاً وجود دارد؟	محمدرضا طالبان و مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (۱۳۸۸) (طالبان، ۱۳۸۹)
۰/۴	۱/۴	۹۸/۲	به خدا اعتقاد دارم و هیچ شکی در آن ندارم	دین‌داری ایرانیان (۱۳۹۰) (دفتر برنامه‌ریزی و پژوهش‌های کاربردی سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۰)
۱/۸ مخالف	۳۵ نه موافق نه مخالف	۹۴/۷ موافق	خداوند همه‌جا حضور دارد و ناظر اعمال ماست	پیمایش ملی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران ۱۳۹۵ (شورای اجتماعی وزارت کشور، ۱۳۹۶)
-	-	۹۳/۴	اعتقاد به خدای عادل	مرکز تحقیقات صداوسیما (۱۳۹۷)

می‌توان روند تغییرات دین‌داری در بُعد اعتقاد به خداوند را به صورت زیر تصویر کرد.



نمودار ۱. میزان ایمان عمومی ایرانیان به اصل وجود خدا ۱۳۸۸-۱۳۹۷

نکته حائز اهمیت این است که از سال ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۷ سیر اعتقاد مردم به خدا نزولی بوده و این حرکت تدریجی کاهش اعتقاد به وجود خداوند به روشنی در نمودار بالا دیده می‌شود. این در حالی است که ۳/۷ درصد افراد جامعه به صورت صریح اظهار داشته‌اند که خداوند یگانه، هیچ جایگاهی در نظام اعتقادی آنها ندارد.

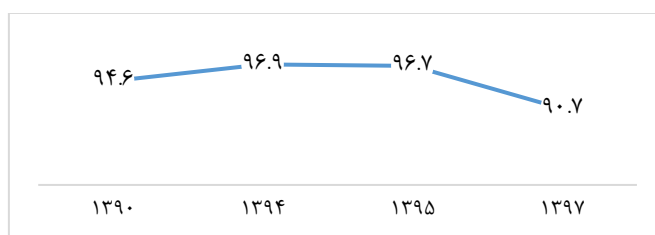
## ۲-۱. اعتقاد به نبوت

نتایج پژوهش‌ها روشن می‌سازد که به‌طور میانگین نزدیک ۹۵ درصد پاسخ‌گویان به پیامبری انبیای الهی و صدق گفتارشان و اطاعت از ایشان باور دارند.

### جدول ۳. اعتقاد به نبوت در میان ایرانیان

منبع	گویه	برآورد میزان موافقت زیاد
دین‌داری ایرانیان (۱۳۹۰) (دفتر برنامه‌ریزی و پژوهش‌های کاربردی سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۰)	معتقدم حضرت محمد پیامبر خداست	۹۴/۶
مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۴) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۴)	حضرت محمد آخرین پیامبر خداست	۹۶/۹

۹۶/۷	حضرت محمد آخرین پیامبر خداست	مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۵) مؤسسه مطالعات ملی، (۱۳۹۵)
۹۰/۷	اعتقاد به بعثت پیامبران	ج.ا. (۱۳۹۷) (مؤسسه خرد و جامعه، ۱۳۹۷)



نمودار ۲. میزان اعتقاد به نبوت

نمودار بالا نشان می‌دهد هرچند در حال حاضر اعتقاد به نبوت در وضعیت مطلوبی است، اما با شیب ملایمی روند کاهشی دارد.

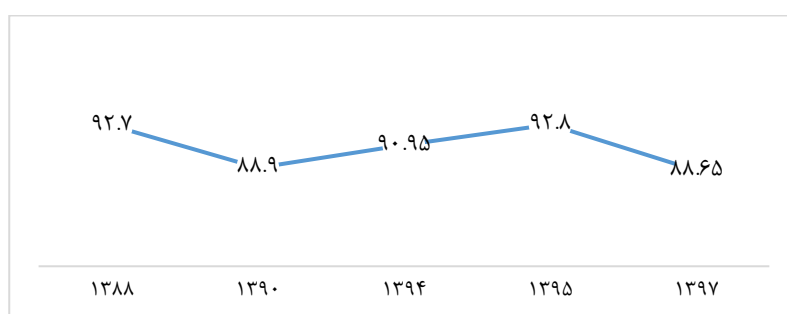
### ۳-۱. اعتقاد به معاد

بررسی مطالعات نگرش‌سنج روشن می‌سازد که میزان کسانی که به معاد اعتقاد دارند، در طول دهه گذشته دستخوش تغییرات چندانی نشده است. اگر هم تغییراتی بوده، در دامنه عددی محدود در نوسان بوده است؛ به طوری که تعداد کسانی که به نوعی اعتقادی به معاد نداشته یا به صورت کم و خیلی کم به آن اعتقاد داشته‌اند، در همه این مطالعات کمتر از ۳ درصد بوده است. از این رو، هم میزان اعتقاد به معاد بین ایرانیان از وضعیت تقریباً باثباتی برخوردار بوده و هم تعداد کسانی که به نوعی اعتقادی به معاد نداشته‌اند، افزایش نیافته است.

### جدول ۴. باور به معاد در میان ایرانیان

میزان برآورد			گویه	منبع
کم (مخالف)	متوسط (بی‌نظر)	زیاد (موافق)		
۱/۴	۳	۹۲/۷	زندگی پس از مرگ حقیقت دارد؟	مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (۱۳۸۸) (طالبان، ۱۳۸۹)

-	-	۸۸/۹	در روز قیامت به اعمال ما رسیدگی می‌شود	دین‌داری ایرانیان (۱۳۹۰) (دفتر برنامه‌ریزی و پژوهش‌های کاربردی سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۰)
میانگین ۹۰/۹۵		۸۶/۹	اعمال خوب و بد انسان در روز جزاء محاسبه می‌شود	پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۹۴) (دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۹۵)
		۹۵	اعمال خوب و بد انسان در روز جزاء محاسبه می‌شود	مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۴) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۴)
۹۲/۸			اعمال خوب و بد انسان در روز جزاء محاسبه می‌شود	مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۵) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۵)
میانگین ۸۸/۶۵		۹۱/۶	اعمال خوب و بد انسان در روز جزاء محاسبه می‌شود	موسسه خرد (۱۳۹۷) (مؤسسه خرد و جامعه، ۱۳۹۷)



نمودار ۳. میزان اعتقاد به معاد

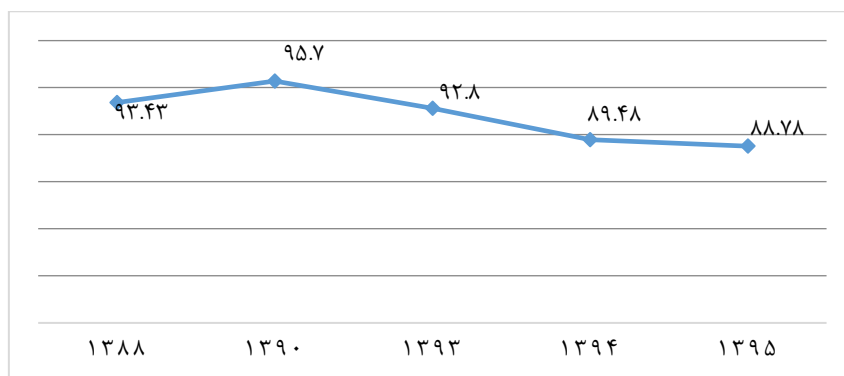
#### ۴-۱. وضعیت کلی دین‌داری ایرانیان در بُعد اعتقادی

با جمع‌بندی داده‌های فوق و همچنین شاخص‌ها و مؤلفه‌های دیگر، می‌توان گفت وضعیت دین‌داری ایرانیان در بُعد اعتقادی در وضعیت مطلوبی قرار دارد، اما میزان آن از سال ۱۳۸۸ تا سال ۱۳۹۷ با شیب ملایمی در حال کاهش است؛ به‌گونه‌ای که از حدود ۹۲ درصد در سال ۱۳۸۸ به حدود ۸۸ درصد در سال ۱۳۹۷ رسیده است.



جدول ۵. وضعیت دین‌داری ایرانیان در بُعد اعتقادی

میزان برآورد بعد اعتقادی دین‌داری			جامعه آماری	پژوهش‌گران
کم (پایین)	متوسط	زیاد (بالا)		
۶/۷۷ معتقد نبودند	۹۳/۴۳ معتقد بودند		ایرانیان	طالبان (۱۳۸۸) (محمدرضا طالبان و رفیعی بهابادی، ۱۳۸۹: ۱۰۹)
۰/۷	۳/۶	۹۵/۷	ایرانیان	دین‌داری ایرانیان (۱۳۹۰) (محمدرضا طالبان، ۱۳۹۰)
-	-	۹۲/۸	ایرانیان	حیدری (۱۳۹۳) (حیدری، ۱۳۹۳)
-	-	۸۹/۴۸	ایرانیان	مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۴) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۴)
-	-	۸۸/۷۸	ایرانیان	مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۵) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۵)
-	-	۸۷/۷۳	ایرانیان	ج.ا. (۱۳۹۷) (مؤسسه خرد و جامعه، ۱۳۹۷)



نمودار ۴. وضعیت اعتقادی ایرانیان از سال ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸

گفتنی است که در نمودار فوق، علاوه بر شاخص‌های مهم پیش‌گفته، آمارهای کشوری دیگری درباره بُعد اعتقادی از جمله اعتقاد به آسمانی بودن کتاب، اطلاعات دینی، آشنایی با وظایف دینی و کارکردهای دینی نیز استفاده کرده‌ایم.<sup>۱</sup>

## ۲. دین‌داری در حوزه ایمان و معنویت

نگرش، علاوه بر بُعد آگاهی و اعتقادی، دارای بعد احساسی و عاطفی است. ترکیب این دو بُعد (آگاهی و احساسی) می‌تواند به تثبیت و تحکیم نگرش یاری رساند و از آفت‌های مربوط به هویت جلوگیری کند. از منظر اغلب صاحب‌نظران، احساس (احساسات مثبت و منفی) به‌مثابه قوه محرکه پویش‌ها و کنش‌های انسانی است. از این منظر، علاوه بر آگاهی و اعتقادات دینی، باید احساسات دینی نیز به‌صورت واقعی سنجیده شود. برای این منظور، شاخص‌های زیر مبنا قرار گرفته و وضعیت بُعد عاطفی دین‌داری از میان پژوهش‌ها تحلیل شده است:

۱. میزان شرکت در نیایش‌های جمعی یا فردی؛
  ۲. میزان شرکت در مجالس روضه‌خوانی؛
  ۳. میزان توکل و امید به خداوند؛
  ۴. میزان زیارت امامان و امام‌زادگان؛
  ۵. میزان رفتارها و ابزارهای دینی مثل نذر و صدقه و خیرات.
- طبق نظرسنجی سال ۱۳۹۷ مؤسسه خرد و جامعه، میزان دین‌داری در بُعد عاطفی ایرانیان حدود ۸۲/۵ درصد است که در روند ۴ ساله، اندکی رشد نشان می‌دهد. نمودار زیر تغییرات بُعد عاطفی دین‌داری ایرانیان را نشان می‌دهد.

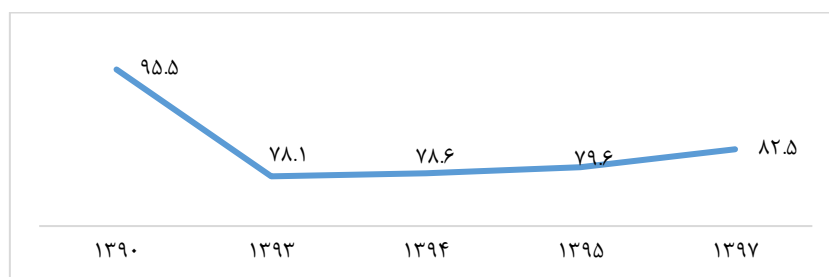
---

۱. در این مقاله به مهم‌ترین شاخص‌های هر یک از ابعاد دین‌داری بسنده شده، اما در جمع‌بندی هر یک از ابعاد، شاخص‌های دیگری هم لحاظ شده است. برای مطالعه تفصیلی هر یک از ابعاد به سالنامه دین و دین‌داری در ایران، مرکز پژوهشی مبنا، ۱۳۹۸ مراجعه کنید.

جدول ۶. تغییرات بُعد عاطفی دین‌داری ایرانیان

منبع	جامعه آماری	برآورد وضعیت قوی و اغلب
دین‌داری ایرانیان (۱۳۹۰) (محمدرضا طالبان، ۱۳۹۰)	ایرانیان	۹۲/۵
حیدری (۱۳۹۳) (حیدری، ۱۳۹۳)	ایرانیان	۷۸.۱
مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۴) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۴)	ایرانیان	۷۸.۶
مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۵) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۵)	ایرانیان	۷۹.۶۵
ج.ا.ا. (۱۳۹۷) (مؤسسه خرد و جامعه، ۱۳۹۷)	ایرانیان	۸۲/۵

با بررسی این شاخص‌های پنج‌گانه درباره وضعیت کلی بُعد عاطفی می‌توان نمودار زیر را ترسیم کرد:



نمودار ۵. میزان بعد ایمان و معنویت دین‌داری ایرانیان

### ۳. وضعیت دین‌داری در حوزه عبادات

منظور از عبادت، همه رفتار و آدابی است که فرد در مقام پرستش، نسبت به پروردگار و معبودش انجام می‌دهد. عبادت می‌تواند به صورت فردی یا جمعی و در خلوت یا جلوت اجرا شود (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۵۹). مهم‌ترین عبادات فردی شامل نماز، تلاوت قرآن و روزه و عبادات جمعی یا مناسک شامل نماز جماعت، نماز جمعه، اعتکاف و دعا در شب‌های احیا است. مطالعات انجام‌شده نشان می‌دهد میانگین بُعد عبادی دین‌داری از نظر کیفی در سطح «متوسط» و از نظر کمی ۳/۱ (از ۵) است.

### ۳-۱. نماز

نماز از واجبات دینی است که سنجش آن از شایع‌ترین معرف‌های دین‌داری و نشان‌گر میزان پایبندی عاملان به انتظارات عبادی دین است. اغلب پژوهش‌ها در رابطه با میزان پایبندی ایرانیان به فریضه نماز نشان می‌دهد که بیش از ۹۰ درصد ایرانیان (همیشه، اغلب اوقات و گاهی) نماز می‌خوانند. جدول زیر روند کاهش تدریجی نمازخواندن همیشه و اغلب اوقات را نشان می‌دهد.

جدول ۷. روند نمازخواندن ایرانیان

نتایج			منبع
اصلاً	بعضی اوقات	مرتب	
۱۴/۱	۷/۸	۷۷/۴	طالبان (۱۳۸۸) (طالبان، ۱۳۸۹)
۷/۶	۱۳/۵	۷۸/۸	دین‌داری ایرانیان (۱۳۹۰) (محمدرضا طالبان، ۱۳۹۰)
۳/۵	۲۲/۲	۷۴/۲	حیدری (۱۳۹۳) (حیدری، ۱۳۹۳)
۳/۱	۱۸/۳	۷۸/۵	ارزش‌ها و نگرش‌ها موج سوم (۱۳۹۴) (دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۹۵)
-	-	۷۵	مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۴) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۴)
-	-	۷۸	مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۵) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۵)
۶/۸	۲۱/۱	۷۱/۸	ج.ا.ا (۱۳۹۷) (مؤسسه خرد و جامعه، ۱۳۹۷)

با حضور عامل جنسیت، وضعیت نمازخواندن و روند تغییرات آن نیز تغییر می‌کند. با این حال، وضعیت نمازخواندن بین زنان و مردان تقریباً روند یک‌نواختی داشته است. از نظر سنی، میزان نمازخواندن جوانان (گروه سنی ۱۵ تا ۲۴ سال) نسبت به میزان نمازخواندن بزرگسالان کمتر است؛ که از نظر ویژگی سنی، طبیعی است. اما اگر روند تغییرات نمازخواندن طی دهه گذشته را میان جوانان مقایسه کنیم، می‌توانیم ادعا کنیم رفتارهای دینی جوانان چندان روند کاهشی نداشته است. همچنین، در سه دهه نخست انقلاب (۱۳۵۸-۱۳۸۸) داده‌های پژوهش‌ها درباره میزان التزام به نماز، بین ۶۰ تا ۷۳ درصد در نوسان بوده‌اند (فرجی و کاظمی، ۱۳۸۸، ۹۵-۷۹).

بنابراین، داده‌های پژوهش‌های صورت‌گرفته، وضعیتی بحرانی را از نظر رفتارهای دینی بین جوانان نشان نمی‌دهند.

## ۲-۳. روزه

با مرور نتایج پژوهش‌ها می‌توان گفت در دهه اخیر میزان التزام به روزه روند کاهشی داشته است. جدول زیر تغییر روند روزه‌داری بین ایرانیان را نشان می‌دهد.

جدول ۸. روند روزه‌داری بین ایرانیان

میانگین	میزان التزام			گویه	منبع
	کم (به‌ندرت)	گاهی	زیاد (همیشه)		
	۱۶/۶	۱۲/۵	۶۸/۵	در ماه رمضان به جز روزهایی که روزه بر شما واجب نبود (عذر شرعی) چقدر روزه گرفتید؟	محمدرضا طالبان (۱۳۸۸) (طالبان، ۱۳۸۹)
	۱۲/۷	۸/۹	۷۸/۴	روزه‌گرفتن در ماه رمضان	دین‌داری ایرانیان (۱۳۹۰) (محمدرضا طالبان، ۱۳۹۰)
	۳/۵	۲۲/۲	۷۴/۲	چقدر اعمال واجب دینی مانند نماز و روزه را انجام می‌دهید؟	حیدری (۱۳۹۳) (حیدری، ۱۳۹۳)
۷۳/۷	۱۱/۸	۱۵/۷	۷۲/۵	روزه گرفتن	ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۹۴) (دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۹۵)

			۷۵	میزان تقید به روزه	موسسه مطالعات ملی (۱۳۹۴) مؤسسه مطالعات ملی، (۱۳۹۴)
			۷۸	میزان تقید به روزه	موسسه مطالعات ملی (۱۳۹۵) مؤسسه مطالعات ملی، (۱۳۹۵)
۶۷/۴			۶۶/۶	گرفتن روزه‌های واجب	ج.ا. (۱۳۹۷) مؤسسه خرد و جامعه، (۱۳۹۷)
			۶۸/۲	روزه	نظرسنجی مرکز تحقیقات صداوسیما (۱۳۹۷)

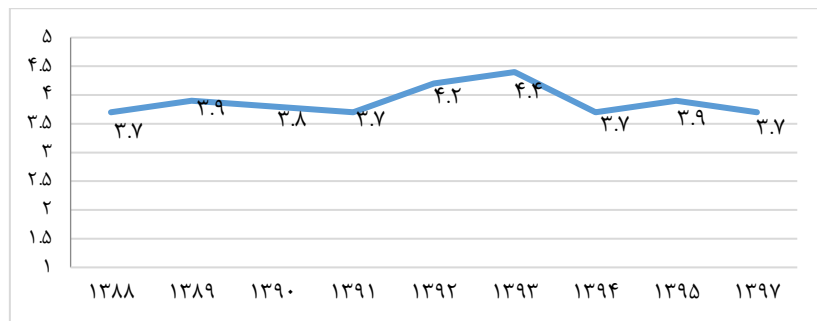
در نگاه کلی به آمار می‌توان دریافت حدود ۷۰ درصد ایرانیان اظهار داشته‌اند که همواره در ماه رمضان روزه می‌گیرند. ۱۶۷ درصد گاهی روزه گرفته و ۱۱/۵ نیز اظهار داشته‌اند به ندرت یا اصلاً روزه نمی‌گیرند. بین یک تا دو درصد نیز روزه را واجب دینی نمی‌دانند یا اعتقادی به آن ندارند. چنان‌که اشاره شد، میزان التزام به روزه گرفتن در سالیان اخیر روند کاهشی داشته و این کاهش در بین گروه‌های سنی پایین و میان مردان بیشتر است.

علاوه بر شاخص‌های نماز و روزه که شاید مهم‌ترین شاخص در بُعد عبادی دین اسلام باشد، شاخص‌های تلاوت قرآن، نماز جمعه، مراسم مذهبی و نماز جماعت نیز مورد ارزیابی قرار گرفت و با تلفیق این ابعاد و بررسی پژوهش‌های دیگر ملی و منطقه‌ای، وضعیت بُعد عبادی دین‌داری ایرانیان تا حدودی ترسیم شد.

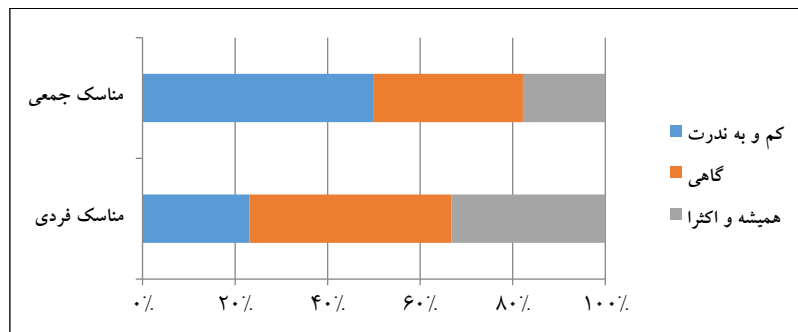
### ۳-۳. وضعیت کلی بُعد عبادی دین‌داری ایرانیان

طبق داده‌های به دست آمده از پژوهش‌ها و تفکیک آن‌ها بر مبنای نوع مناسک (فردی و جمعی) تفاوت معناداری بین اهتمام به مناسک و عبادات فردی و جمعی دیده می‌شود؛ یعنی درحالی‌که ۷۵ درصد مردم همیشه یا اغلب اوقات نمازهای واجب خود را می‌خوانند، اما ۲۷ درصد مردم در نمازهای جماعت شرکت می‌کنند یا میزان شرکت در نماز جمعه حدود ۱۵ درصد است. این

نشان می‌دهد که درصد بالایی از افرادی که به عبادات فردی التزام دارند، اهتمام جدی به عبادات جمعی از خود نشان نمی‌دهند. این شکاف بین آمار به‌جا آوردن واجبات فردی و جمعی در همه یافته‌های پیمایشی دیده می‌شود. نمودار زیر نشان‌دهنده التزام افراد به بُعد عبادی دین در وضعیت کلی است.



نمودار ۶. میزان التزام ایرانیان به بُعد عبادی دین



نمودار ۷. اهتمام ایرانیان به مناسک جمعی و فردی

#### ۴. وضعیت دین‌داری در بُعد شرعیات

بُعد شرعیات دین بیشتر معطوف به رعایت حدود الهی، دوری از محرّمات و در نظر داشتن ضوابط و ملاک‌های دینی در زندگی روزمره است و برای نگه‌داشتن نظم اجتماعی اهمیت ویژه‌ای دارد. برآورد موج اول دین‌داری ایرانیان که در سال ۱۳۹۰ انجام شد، نشان می‌دهد ۶۵/۴ درصد

مردم از محرمات اجتناب می‌کنند؛ ۲۵/۲ درصد اهل مماشات در مقابل انجام محرمات هستند؛ و ۹/۴ درصد از مردم نیز مرتکب محرمات می‌شوند (دفتر برنامه‌ریزی و پژوهش‌های کاربردی سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۰: ۲۳۶).

#### ۱-۴. روابط نامشروع

هرگونه رابطه‌ای که بین دین‌داران خارج از ضوابط و معیارهای دینی رخ می‌دهد، رابطه نامشروع قلمداد می‌شود. رابطه خارج از ازدواج و هرگونه لذت جنسی خارج از قاعده ازدواج، از این دست‌اند. متناسب با مصادیق مذکور، محققان برای سنجش نگرش و میزان پایبندی افراد نسبت به پرهیز از روابط نامشروع از این مصادیق استفاده کرده و اغلب با ایجاد وضعیتی فرضی شرایط را سنجیده‌اند. بررسی آماری گویه‌های مرتبط با رابطه نامشروع از جمله ارتباط با جنس مخالف به‌عنوان دوست، دست‌دادن با نامحرم، آرایش غلیظ در عرصه عمومی، معاشرت، رعایت حدود اسلامی در رابطه با جنس مخالف و تناسب ارزش‌های اسلامی مثل روابط پسر و دختر با شرایط روز نشان می‌دهد که فقط ۴۷ درصد پاسخ‌گویان با مصادیق مربوط به رابطه نامشروع به‌صورت صریح مخالفت کرده‌اند. ۳۲ درصد این‌گونه روابط را بدون ایراد دانسته و ۲۱ درصد دیگر نظری نداشته یا بینابین اعلام نظر کرده‌اند<sup>۱</sup> (مرکز پژوهشی منبا، ۱۳۹۸).

به دلیل ناهماهنگی بین گویه‌های مورد سنجش در پژوهش‌های مختلف، نمی‌توان روندی از تغییر نگرش یا نحوه برخورد مردم با انواع روابط غیرشرعی بین زن و مرد ارائه کرد؛ اما از برآیند اعداد و ارقامی که پژوهش‌های مختلف به دست آورده‌اند، می‌توان چنین نتیجه گرفت که بیش از نیمی از مردم به روابط غیرشرعی بین دختر و پسر دید منفی دارند و آن را صحیح نمی‌دانند.

---

۱. این آمار از میانگین یافته‌های مربوط به هشت پژوهش دانشگاهی به دست آمده است.

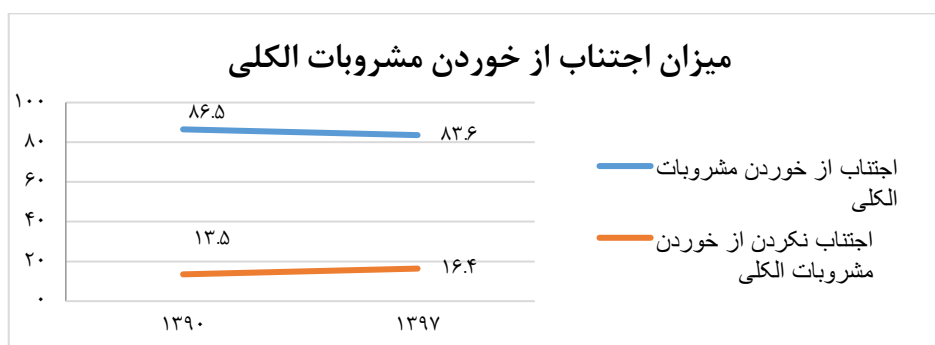


## ۲-۴. استفاده از مال حرام

در آخرین نظرسنجی مرکز تحقیقات صداوسیما، در بُعد میزان پایبندی به اعمال و رفتارهای دینی، نخوردن لقمه حرام با ۸۸/۳ درصد بیشترین میزان پایبندی مردم ایران به شرعیات را به خود اختصاص داده بود (مرکز پژوهشی مبنا، ۱۳۹۸).

## ۳-۴. شراب‌خواری

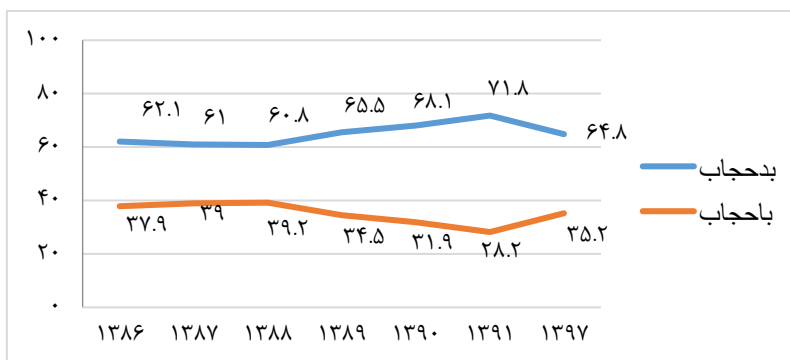
شراب‌خواری از منکرات دینی و خلاف قوانین جمهوری اسلامی است. از این نظر، در اغلب پژوهش‌های دینی مورد سنجش قرار گرفته است. استفاده از آمارهای مربوط به میزان مصرف مشروبات الکلی که معمولاً با ضرب تعداد مصرف‌کنندگان شناسایی شده بر عدد خاصی به دست می‌آید. مطابق با آمارهای اعلامی سازمان‌هایی چون وزارت بهداشت و پزشکی قانونی، آمار واقعی مصرف مشروبات الکلی در ایران حدود ۶ درصد تخمین زده می‌شود. براساس نتایج پیمایش ملی دین‌داری ایرانیان در سال ۱۳۹۰ حدود ۸۶/۵ درصد مردم از مشروبات الکلی استفاده نمی‌کنند. این آمار در نظرسنجی مرکز تحقیقات صداوسیما به ۸۳/۶ درصد رسیده است. نمودار زیر میزان تغییرات اجتناب از خوردن مشروبات الکلی و عدم اجتناب ایرانیان از مشروبات الکلی را در بازه ۷ ساله نشان می‌دهد. میزان اجتناب از خوردن مشروبات الکلی طی این ۷ سال کاهش یافته است.



نمودار ۸. میزان اجتناب از خوردن مشروبات الکلی

#### ۴-۴. حجاب و عفاف

حجاب و عفاف از ارزش‌ها و هنجارهای دینی جامعه ایرانی تلقی می‌شود. این شاخص افزون بر این‌که بُعد باطنی دارد، با توجه به برجستگی بُعد ظاهری و تناظر آن با دین‌داری (حداقل در وهله نخست) شایسته بررسی است. با ترکیب نتایج پژوهش‌های چندگانه، وضعیت کلی حجاب در جامعه بدین صورت است که ۶۰ تا ۷۰ درصد زنان، محجبه عرفی (بدحجاب با تعریف شرعی) هستند که از این میان ۱۵ تا ۱۰ درصد در وضعیت حاد یا به عبارتی هنجارشکن هستند و ۳۰ تا ۴۰ درصد نیز باحجاب تلقی می‌شود که حدود ۱۳ درصد آنها به صورت سستی حجاب را رعایت می‌کنند و مابقی از شیوه‌های جدید حجاب استفاده می‌کنند (معاونت پژوهش‌های اجتماعی فرهنگی، ۱۳۹۷: ۱). نمودار زیر وضعیت تغییرات حجاب در سال‌های ۸۶ تا ۹۷ را نشان می‌دهد.



نمودار ۹. میزان التزام به حجاب (وضعیت پوشش)

همان‌گونه که در نمودار مشخص است، میزان بدحجابی به‌طور محسوس در حال افزایش است و میزان زنان محجبه در کشور در حال کاهش است. هرچند در سال ۱۳۹۷ نمودار بدحجابی کمی کاهش یافته و نمودار حجاب کمی افزایشی بوده، اما هر دو منحنی نسبت به سال‌های قبل افزایش و کاهش داشته‌اند؛ به این معنا که در طول زمان، میزان افراد باحجاب کاهش یافته و افراد بدحجاب افزایش یافته است.

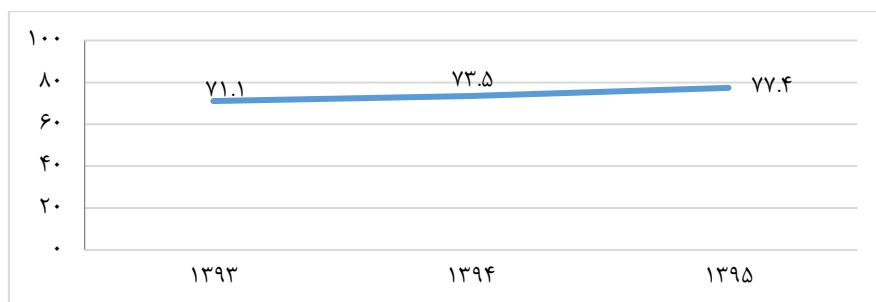
## ۵. وضعیت دین‌داری در حوزه ارزش‌های اخلاقی

یکی از مهم‌ترین معیارهای سنجش دین‌داری یک جامعه، نمود عینی و بیرونی آموزه‌های دینی است؛ به این معنا که دین در چه قالب، پیامد یا کارکردی برای فرد و اجتماع ظهور و بروز می‌یابد. تجلی آثار مثبت و متعالی دین‌داری در زندگی عملی، اساسی‌ترین هدفی است که دین اسلام برای آن تشریح شده است؛ همان‌گونه که پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «علیکم بمکارم الأخلاقِ فَإِنَّ رَبِّي بَعَثَنِي بِهَا» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۲: ۲۷۴) یعنی «بر شما باد [مواظبت] مکارم اخلاق که پروردگارم برای آن مبعوثم کرد». بنابراین، سنجش میزان پایبندی افراد جامعه به ارزش‌های اخلاقی می‌تواند شمای کاملی از میزان دین‌داری آن جامعه نیز باشد. چون شاخص‌های اخلاقی بسیاری را می‌توان تعریف کرد و سوی دیگر سنجش این بُعد به علت کیفی بودن و تفاوت در بود و نمود و تصور دشوار است، به سه شاخص خیرخواهی، صداقت و وفای به عهد بسنده می‌کنیم؛ هرچند وضعیت کلی اخلاقی جامعه را جداگانه ذکر خواهیم کرد.

### ۵-۱. خیرخواهی نسبت به دیگران و نوع دوستی

نوع دوستی و خیرخواهی نسبت به دیگران به معنای لحاظ منافع، خواست‌ها و موجودیت دیگران در روابط و مناسبات اجتماعی، یکی از شاخص‌های جامعه توسعه‌یافته و نمود عملی دین در عرصه اجتماع است. با جمع‌بندی آمارهای موجود ۶۶/۳ درصد افراد به نوعی در اعمال و کردارهای خود ملاحظات خیرخواهانه را در نظر می‌گیرند یا اینکه بخشی از رفتارهای خود را چنین (خیرخواهانه) تعریف می‌کنند. نکته مهم در این مورد این است که سنجش با گویه‌های رفتارسنج نشان‌گر فاصله بسیار بین باورها و عمل کردهای خیرخواهانه پاسخ‌گویان است؛ بدین معنا که حدود ۲۵ درصد افراد جامعه به‌طور واقعی و جدی به عمل خیرخواهانه اهتمام دارند. همچنین، بین خودسنجی و جامعه‌سنجی در نظر ایرانیان تفاوت جدی وجود دارد؛ به‌طوری‌که با داده‌های به‌دست‌آمده حدود ۶۵ درصد ایرانیان خود را خیرخواه تعریف کرده‌اند. این در حالی است که میزان رواج این فرهنگ در جامعه را مطابق با داده‌های پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۹۴) ۱۷/۸ درصد در حد «زیاد» و ۴۲/۱ درصد در حد «متوسط» برآورد

کرده‌اند. نمودار زیر روند تغییرات میزان مهربانی و خیرخواهی مردم به یکدیگر را نشان می‌دهد (حیدری، ۱۳۹۳؛ مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۴؛ مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۵).



نمودار ۱۰. میزان خیرخواهی ایرانیان

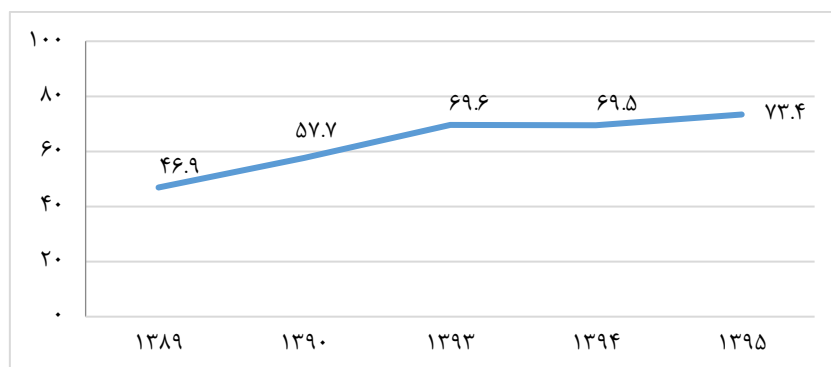
## ۲-۵. صداقت

یافته‌های سه پیمایش ملی در دوره‌های مختلف حاکی است که از منظر ایرانیان، صداقت، مهم‌ترین صفت آدم خوب و حتی بالاتر از ایمان محسوب می‌شود؛ به طوری که در موج دوم این پیمایش ملی ۴۶/۶ درصد پاسخ‌گویان اظهار داشته‌اند که صداقت و پرهیز از دروغ، بارزترین ویژگی انسان خوب است (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر طرح‌های ملی، ۱۳۸۱).

## جدول ۹. میزان رواج صداقت در جامعه

برآورد وضعیت	منابع
زیاد و اغلب	
۴۶/۹	طالبان و همکاران (۱۳۸۹) (محمدرضا طالبان و دیگران، ۱۳۸۹)
۵۷/۷	دین‌داری ایرانیان (۱۳۹۰) (محمدرضا طالبان، ۱۳۹۰)
۶۹/۶	سنجش هویت ملی ایرانیان با تأکید بر مؤلفه‌های دین‌داری (۱۳۹۳) (حیدری، ۱۳۹۳)
۶۹/۵	تحولات هویتی در جمهوری اسلامی (۱۳۹۴) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۴)
۷۳/۴	تحولات هویتی در جمهوری اسلامی (۱۳۹۵) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۵)

نمودار زیر روند تغییرات صداقت بین ایرانیان را نشان می‌دهد که روندی صعودی است و از نظر ایرانیان، صداقت در جامعه در حال افزایش است.



نمودار ۱۱. میزان صداقت نزد ایرانیان

نمودارها حاکی از افزایش میزان صداقت میان ایرانیان دارد، اما باید توجه داشت که مطالعات نسلی مؤید افت شاخص صداقت با گذر نسلی است؛ به طوری که میزان افت بین دو نسل بیش از ۷ درصد برآورد شده است.

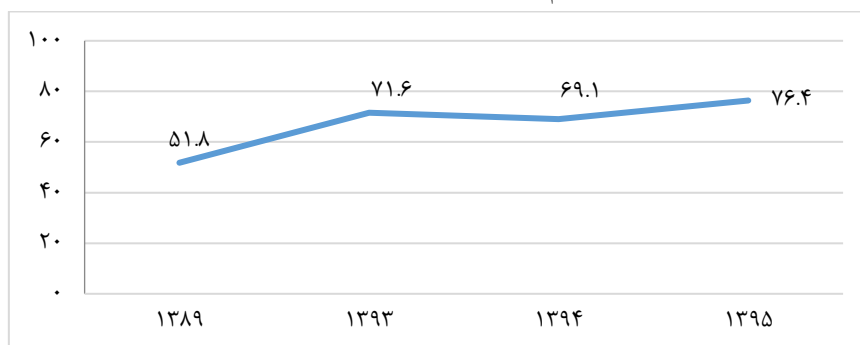
### ۳-۵. وفای به عهد

دوگانه نگاه مثبت به خود و نگاه منفی به جامعه مانند اغلب شاخص‌های اخلاقی در خصوص شاخص پایبندی به عهد و پیمان نیز نزد ایرانیان دیده می‌شود. افراد در رابطه با این شاخص، خود را مقید به ضوابط و الزامات آن می‌دانند. این در حالی است که وقتی دیگران را قضاوت می‌کنند، اعتقاد دارند ۱۶/۶ درصد زیاد و خیلی زیاد به قول خود پایبند هستند و ۴۳ درصد افراد جامعه نیز تا حدودی و ۴۰/۳ درصد کم و خیلی کم به قول و قرارشان پایبند هستند (دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۹۵). از این نظر، ۵۰ درصد افراد حدی از تعهد به قول و قرار را در جامعه می‌بینند. نتیجه مذکور با یافته‌های طالبان و همکاران (۱۳۸۹) همسو است. در این مطالعه ۵۱/۸ درصد افراد جامعه متعهد به قول و قرار تخمین زده شده‌اند.

جدول ۱۰. میزان پایبندی جامعه به قول و قرار از نظر مردم

منبع	گویه	بالا و متوسط
طالبان و همکاران (۱۳۸۹) (محمدرضا طالبان و دیگران، ۱۳۸۹)	میزان پایبندی به قول و قرار	۵۱/۸
سنجش هویت ملی ایرانیان با تأکید بر مؤلفه‌های دین‌داری (حیدری، ۱۳۹۳) (۱۳۹۳)	وفای به عهد	۷۱/۶
تحولات هویتی در جمهوری اسلامی (۱۳۹۴) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۴)	وفای به عهد	۶۹/۱
تحولات هویتی در جمهوری اسلامی (۱۳۹۵) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۵)	وفای به عهد	۷۶/۴

نمودار زیر میزان تغییرات تلقی مردم از وفای به عهد و تعهد به قول و قرار را نشان می‌دهد:

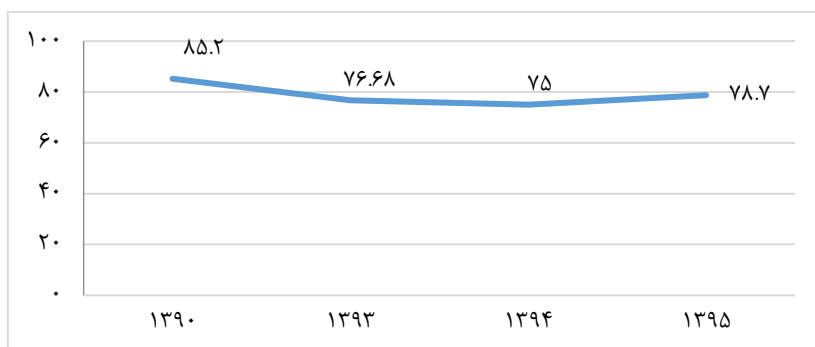


نمودار ۱۲. میزان پایبندی به قول و قرار نزد ایرانیان

#### ۴-۵. وضعیت کلی بُعد اخلاقی ایرانیان

بر پایه نتایج پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۹۴) درباره میزان رعایت هنجارهای اخلاقی، ۱۱/۳ درصد مردم معتقدند که هنجارهای اخلاقی زیاد و خیلی زیاد در جامعه رعایت می‌شود؛ ۴۱ درصد نیز معتقدند هنجارهای اخلاقی تا حدودی در جامعه رعایت می‌شوند؛ و

۴۷/۷ درصد نیز بر این باورند که هنجارهای اخلاقی کم یا به ندرت در جامعه رعایت می‌شوند. نمودار زیر سیر تحولات اخلاقی از سال ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ نشان می‌دهد.



نمودار ۱۳. میزان التزام به بعد اخلاقی دین نزد ایرانیان

روند نمودار، روند نسبتاً ثابتی است و برای این که بتوان روند صعودی یا نزولی آن را پیش‌بینی کرد، باید نظرسنجی‌های سال‌های اخیر نیز بررسی شده یا درباره آنها تحقیق مستقلی انجام شود.

جدول ۱۱. میزان بعد پیامدی و اخلاقی دین نزد ایرانیان در سال‌های مختلف

منبع	برآورد وضعیت بالا (قوی)
پیمایش ملی دین‌داری ایرانیان (۱۳۹۰) (محمد رضا طالبان، ۱۳۹۰)	۸۵/۲
سنجش هویت ملی ایرانیان با تأکید بر مؤلفه‌های دین‌داری (۱۳۹۳) (حیدری، ۱۳۹۳)	۷۶/۶۸
تحولات هویتی در جمهوری اسلامی (۱۳۹۴) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۴)	۷۵
تحولات هویتی در جمهوری اسلامی (۱۳۹۵) (مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۵)	۷۸/۷۰

## ۶. دین‌داری ایرانیان از نگاه نخبگانی

چنان‌که در مقدمه گذشت، یکی از امتیازات این پژوهش نسبت به پژوهش‌های مشابه، استفاده از نظرات نخبگی و مصاحبه‌ها با ۶۰ نفر از صاحب‌نظران علوم اجتماعی، دین‌شناسی، الهیات و مدیران اجرایی است. نتایج این مصاحبه‌ها تحلیل مضمون شدند و در محورهای برآورد وضعیت،

آینده دین، پیامدها و آسیب‌ها و راهکارهای بهبود وضعیت دسته‌بندی شده‌اند. گفتنی است تحلیلی وضعیت، آینده و راهکارهای بهبود دین‌داری در پژوهش دیگری در حال انجام است. از این رو، در این مقاله به اختصار نظرات نخبگی بیان می‌شود.

### ۱-۶. وضعیت دین‌داری از دیدگاه نخبگی

نظر ۶۰ نفر از اساتید و کارشناسان را درباره وضعیت فعلی دین‌داری در ایران، می‌توان در چهار دیدگاه کلی دسته‌بندی کرد: ۱. افول دین ۴۸/۳ درصد؛ ۲. تناقض دین‌داری ۲۱/۶ درصد؛ ۳. سیر صعودی دین‌داری ۱۳/۳ درصد؛ ۴. وضعیت پایدار دین ۱۱/۶ درصد و ۵ درصد بی‌نظر. از میان این چهار دیدگاه، افول دین‌داری و تناقض در دین‌داری، بیشترین طرف‌دار را میان نخبگان داشته است. از میان این دو دیدگاه نیز کسانی که به افول دین باور دارند، از بین شاخص‌های این افول، بیشتر معتقد به افول اقتدار مرجعیت دینی هستند. همچنین، بیشتر کارشناسانی که معتقدند دین‌داری ایرانیان متناقض شده، دین‌داری ایرانیان را مناسکی و احساسی توصیف کرده‌اند.

### ۲-۶. چشم‌انداز دین‌داری ایرانیان

اگر بخواهیم نقطه اشتراک نظرات نخبگانی درباره نوع دین‌داری فعلی و مسیر آینده آن را در یک عبارت خلاصه کنیم، بی‌شک آن عبارت «تغییر دین‌داری» است. همه صاحب‌نظران مصاحبه‌شده بر این باور بودند که دین‌داری ایرانیان در سال‌های اخیر تغییر کرده و همچنان در حال تغییر است؛ هرچند درباره چند و چون این تغییر اتفاق نظر نداشتند. نظرات نخبگانی درباره نوع دین‌داری ایرانیان در حال و مسیر پیش رو را می‌توان در مؤلفه‌های زیر خلاصه کرد. این مؤلفه‌ها پربسامدترین نظرات درباره آینده دین‌داری ایرانیان است.

- حرکت به سمت نوعی دین‌داری جهانی؛
- تضعیف دین‌داری با ادامه روند فعلی؛
- پررنگ‌تر شدن دین‌داری شخصی؛
- کاهش نفوذ روحانیت و تغییر گروه‌های مرجع دینی مردم؛
- تقویت دین‌داری عاطفی؛



- نگاه انتقادی به دین‌داری سنتی؛
- تقویت برخی مناسک جمعی که جنبه عاطفی دارند؛
- تقویت کثرت‌گرایی دینی و تنوع دین‌داری‌ها؛
- پررنگ‌تر شدن گروه‌ها و نحله‌های شبه‌دینی؛
- تقویت دین‌داری عرفی؛
- ظهور برخی دوقطبی‌ها مانند اسلام فقه‌پرهیزی و اسلام عاطفی یا عقلانی یا اسلام مدرن و اسلام سنتی؛
- ظهور قرائت‌هایی از دین که در تقابل با قرائت رسمی و حکومتی از دین است؛
- از بین رفتن اصل دین‌داری، اما تغییر و تضعیف آن.

### ۳-۶. علل و عوامل ضعف‌ها و آسیب‌های دین‌داری ایرانیان (برآمده از نظرات نخبگان)

یکی از محورهای مصاحبه‌های نخبگی در این پژوهش، علل و عوامل اثرگذار بر دین و دین‌داری در کشور بود. پس از جمع‌بندی و تحلیل محتوای ۲۰ مصاحبه، علل و عوامل زیر از این مصاحبه‌ها استخراج شد:

- مداح‌محوری و رواج سخنرانی‌های مذهبی نامعقول؛
- عملکرد ضعیف روحانیت و حوزه علمیه؛
- تهاجم فرهنگی و تلاش‌های دشمنان؛
- مشکلات اقتصادی و معیشتی؛
- تبلیغات نادرست و نامعقول دین؛
- گسست نسلی؛
- سرایت پیامدهای نهاد سیاست به دین‌داری؛
- تضعیف نهاد خانواده و از بین رفتن کارکرد آن؛
- روند جهانی مدرنیته و سکولاریزاسیون؛
- حکومتی شدن دین و اثرگذاری منفی اشتباهات حاکمیتی بر کارکرد دین؛
- پایبند نبودن عملی برخی مسئولان و روحانیون به دستورات دین؛

- ضعف عدالت اجتماعی در کشور؛
- استفاده ابزاری از دین و مفاهیم دینی؛
- روند جهانی مدرنیته و پیامدهای معرفتی آن؛
- ضعف عمل‌کرد نهادهای متولی به‌ویژه نهادهای آموزشی و رسانه؛
- فقدان شاخص‌های روشن دینی؛
- تغییرات اجتماعی از جمله رشد شهرنشینی؛
- ظاهرگرایی و توجه به پوسته دین.

#### د. پیامدهای امنیتی تغییرات دین‌داری

بُعد سیاسی - فرهنگی امنیت ملی از جمله ابعادی است که کمتر از سایر موارد، تنظیم و طبقه‌بندی شده است. ابهام در مرزهای مفهومی باعث شده که تحلیل‌گران از برخورد مجزا با این بُعد غفلت کرده و اغلب آن را بخشی از امنیت نظامی یا اقتصادی بدانند. اما لازم است بُعد سیاسی - فرهنگی را از سایر موارد جدا دید و این امر با دو معیار پیگیری می‌شود:

۱. میزان اقتدار دولت‌ها، حکومت‌های آنها و ایدئولوژی‌های سیاسی آنها؛
۲. میزان تحمل، انسجام و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز هویت‌های فرهنگی سنتی در بین ملت‌ها (مندل، ۱۳۹۶: ۱۰۹).

دین و دین‌داری پیوندهای عمیقی با عرصه‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی در جامعه ایران دارد. از این رو، با دگرگونی در دین و دین‌داری، اقتدار حاکمیت و ایدئولوژی سیاسی آن (معیار اول) تضعیف می‌شود. همچنین، تغییر در دین‌داری جامعه ایران، پیامدهای مثبت و منفی فرهنگی و هویتی خواهد داشت (معیار دوم) که سازمان‌های امنیتی و سیاست‌گذاران باید توجه موشکافانه به آن داشته باشند. از مجموع پژوهش‌ها و مصاحبه‌های نخبگی، می‌توان هشدارهای امنیتی زیر را در زمینه دین‌داری و نهادهای دینی کشور بیان کرد:

۱. تغییر کیفیت دین‌داری از فقهی و شریعتی به عاطفی و معنویت‌گرایی ممکن است به تکثیر فرقه‌های نوظهور و عرفان‌های انحرافی منجر شود که موجب تفرق و تشتت در جامعه خواهد شد و نفوذ رهبری فقها در ایجاد انسجام عقیدتی را کاهش می‌دهد.

۲. زیاده‌روی در جنبه عاطفی دین مایه ظهور خوانش‌های شخصی از دین می‌شود که راه را برای تعطیل کردن برخی اصول دینی - ملی می‌گشاید.
۳. با ادامه روند فعلی، از میزان طرف‌داران دین‌داری فقهی و شرعی و عقلانی کاسته خواهد شد و در نتیجه پرداخت وجوهات شرعی مانند خمس و زکات نیز کاهش می‌یابد و حوزه‌های علمیه تضعیف خواهند شد.
۴. هرچند اخلاق عمومی مانند خیرخواهی در حال بهبودی است، به نظر می‌رسد این نوع توجه به اخلاق از جنس اخلاق سکولار با خاستگاه اومانستی بوده و ریشه‌های اسلامی ندارد و ریشه عاطفی و انسانی دارد. در نتیجه زیاده‌روی در عاطفه‌گرایی، موضوعاتی مانند شهادت، جهاد و دیگر جنبه‌های قهری دین را تضعیف خواهد کرد.
۵. تحولات دین‌داری ایرانیان به‌ویژه تحولات یک‌جانبه، مستقیماً بر بُعد بینشی و کنشی اثر خواهد گذاشت و باعث تغییر در سبک زندگی ایرانیان خواهد شد. برای نمونه، موجب مناسک‌گرایی افراطی می‌شود.
۶. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که عموماً پنداشت از دین‌داری جامعه، پایین‌تر از پنداشت افراد از دین‌داری خودشان است. این مسئله پیامدهایی دارد؛ از جمله بدبینی به افراد پیرامون و کاهش سرمایه اجتماعی کشور.
۷. کاهش پایبندی به دین‌داری، فروکاهش جایگاه مرجعیت روحانیت برای ایرانیان است؛ که این مسئله باعث تضعیف جایگاه ولایت فقیه و فصل‌الخطاب بودن مراجع تقلید در نگاه نخست و کاهش کارکرد روحانیت می‌شود.
۸. دین‌داری با هویت و شخصیت انسان‌ها ارتباط وثیق دارد و هرگونه اختلال در این هویت، به هویت اشخاص و جامعه لطمه جدی خواهد زد. از طرف دیگر، طبق نظریه هویت لایه‌ای، دین یکی از لایه‌های هویتی است که دیگر ابعاد هویتی مانند قومیت و ملیت را پوشش می‌دهد و کمک شایانی به انسجام جامعه می‌کند. با اختلال و سستی در هویت دینی، هویت‌های تحت شمول نیز مختل می‌شوند و اتحاد و انسجام نیز خدشه‌دار می‌شود.
۹. بروز سبک‌های مختلف دین‌داری و خوانش‌های فرقه‌ای و شخصی از دین، ممکن است به تدریج موجب جدال و درگیری‌های فرقه‌ای شود.

۱۰. نتایج پژوهش‌ها نشان از تردید ایرانیان درباره کارکرد اجتماعی دین دارد. روشن است که با فراگیری این تردید، در اصل حاکمیت دینی تردید خواهد شد (مرکز پژوهشی مبنا، ۱۳۹۸: ۱۰۹-۱۰۷).

### نتیجه‌گیری

بخش وضعیت دین‌داری در پاسخ به این سؤال تنظیم شده است که وضعیت دینی ایرانیان از منظر واحدهای تحلیل چه میزان است؟ برای پاسخ به این سؤال می‌توان از دو سازوکار جداگانه بهره جست (مرکز پژوهشی مبنا، ۱۳۹۸: ۶۳۴-۶۳۷): الف. ارجاع به داده‌های حاصل شده درباره میزان دین‌داری کل در واحدهای تحلیل: در این روش با تجمیع، ترکیب و میانگین‌گیری از داده‌های مذکور می‌توان تصویری از وضعیت دین‌داری ایرانیان ارائه داد. مطابق با این روش و مراجعه به داده‌های به دست آمده از ۲۲ واحد پژوهشی می‌توان چنین استنتاج کرد که میانگین دین‌داری ایرانیان ۷۰/۴ درصد است. بر مبنای طیف لیکرت - که در پژوهش حاضر برای تحلیل آسان سه گانه انگاشته شده است - می‌توان گفت که بیش از ۵۹ درصد ایرانیان از نظر دین‌داری وضعیت مطلوب داشته و در درجات «خیلی بالا» و «بالا» قابل تفسیر هستند. حدود ۱۱ درصد در وضعیت نامطلوب و ۲۹ درصد نیز در وضعیت «بینابین» قرار دارند.

ب. ارجاع به داده‌های مرتبط با ابعاد دین‌داری در واحدهای پژوهشی: بر این مبنا، داده‌ها به تفکیک ابعاد دین‌داری که شرحش گذشت، محاسبه می‌شوند؛ به این معنا ابعاد دین‌داری در تمامی واحدهای تحلیل تجمیع و محاسبه می‌شوند و سپس، تمامی ابعاد شش‌گانه ترکیب و میانگین‌گیری می‌شوند. متناسب با داده‌های به دست آمده از نزدیک ۱۰۰ واحد پژوهشی، میانگین کل تمامی ابعاد دین‌داری ۷۱/۲ درصد برآورد شد. در این میان، نزدیک ۵۴ درصد ایرانیان در حد «زیاد» و «خیلی زیاد» اهتمام دینی داشته‌اند و ۱۳/۴ درصد نیز اظهار داشته‌اند در حد «کم» و «خیلی کم» تعلقات و رفتارهای دینی داشته‌اند. ۳۳/۷ درصد نیز در درجه «بینابین» قابل تفسیر هستند. با مقایسه این میزان از دین‌داری با داده‌های حاصل شده از روش نخست، به طور نسبی

می‌توان به نتیجه‌ای متقن از وضعیت دین‌داری ایرانیان در عصر حاضر دست یافت؛ به طوری که می‌توان با ضریب اعتبار بالا میزان دین‌داری ایرانیان را حول ۷۱ درصد عنوان کرد. گفتنی است که ممکن است میزان پایبندی عنوان‌شده با آمار برخی جرائم یا آمارهای نهادهای قضایی و انتظامی به ظاهر در تضاد باشد. روشن است که آنچه در این پژوهش بدان استناد شده است، نتایج پیمایش‌ها و نظرسنجی‌ها کشوری است که بر مبنای خوداظهاری مشارکت‌کنندگان هستند.

جدول ۱۲. میزان دین‌داری ایرانیان با ارجاع به میانگین کل ابعاد دین‌داری

ابعاد دین‌داری	برآورد وضعیت			
	زیاد	متوسط	کم	میانگین (از ۱۰۰)
اعتقادی	۸۲/۹	۱۲/۳	۵/۳	۸۴/۳
عاطفی	۷۲/۴	۲۳/۵	۵/۱	۷۸/۵
دانشی	۴۸/۶	۳۳/۷	۱۷/۸	۶۷/۵
اخلاقی	۴۹/۳	۴۲/۸	۷/۹	۶۷/۴
شرعیات	۵۰/۸	۳۹/۷	۹/۵	۶۷/۲
عبادی	۲۳/۱	۴۳/۶	۳۳/۲	۶۲

با تطبیق نتایج پژوهش‌ها و نظرات نخبگانی با این ویژگی‌ها، می‌توان تا حدودی دین‌داری غالب ایرانیان و مسیر آینده آن را حدس زد. البته در این میان نباید از روندها، بازیگران و عوامل اثرگذار غافل شد؛ چون با تقویت برخی عوامل، ممکن است مسیر دین‌داری نیز تغییر کند. همان‌گونه که گفته شد، دین‌داری ایرانیان در حوزه‌های مختلف تغییراتی داشته است که البته شیب تغییرات ملایم، اما معنادار است؛ به‌گونه‌ای که می‌توان از ثبات در برخی ابعاد و صعود یا سقوط در برخی ابعاد دیگر گفت که به معنای آغاز تغییر در نوع دین‌داری ایرانیان است. برای نمونه، هرچند شاهد اوج گرفتن برخی مناسک مانند شرکت در عزاداری‌ها، اعتکاف و راهپیمایی اربعین هستیم، شاهد کاهش روزه‌داران و مقیدان به شرعیات نیز هستیم که می‌تواند گویای تغییر

نوع دین‌داری از تعبدی به مناسک‌گرا باشد. طبق روندهایی که در ابعاد پنج‌گانه دین‌داری گذشت، روشن شد که دین‌داری ایرانیان در ابعاد اعتقادات و شرعیات سیر نزولی دارد؛ در ابعاد اخلاقیات و عبادات تقریباً پایدار بوده و بُعد ایمانیات و معنویات سیر صعودی دارد.

برخی صاحب‌نظران از این تغییرات با عنوان «انتقال نوع دین‌داری» و «تکثر در دین‌داری‌ها» یاد می‌کنند. در کل، می‌توان گفت احتمالاً دین در ایران آینده از دین‌داری اجتماعی، جمع‌گرا، خدامحور و نهادینه تا حدودی به سوی دین‌داری فردی، انسان‌گرا و شخصی پیش خواهد رفت؛ اما این بدان معنا نیست که این تحول به تغییر بزرگی در ترکیب دین‌داری ایرانیان منتهی شود، بلکه فقط این روند کم‌وبیش تسریع خواهد شد. مردم به‌ویژه جوانان به سمت دین‌داری خودمرجع، قلب پاک، اخلاق‌گرا، عرفانی و ترکیبی و مدرن خواهند رفت؛ البته نه به‌صورت تحول عمده و کلی. همچنین، همزیستی دین‌داری رسمی حداکثری و سنتی با دین‌داری عامیانه حداقلی و مدرن قابل پیش‌بینی است و در نتیجه میل به آزادی و تکثر تا حدودی به رسمیت شناخته خواهد شد. در ایران آینده، ترکیب نهادهای سنتی و مدرن و نیز غیردینی در کنار هم پدیدار می‌شوند.

## منابع

- فورشت، اینگر و ریستاد، پل (۱۳۹۴) *درآمدی بر جامعه‌شناسی دین*. ترجمه مجید جعفریان. دانشگاه ادیان و مذاهب قم. مهریزی، مهدی (۱۳۹۵) *شاخص‌های دین‌داری*. نشر علم.
- پیترسون، مایکل (۱۳۸۷) *عقل و اعتقاد دینی*. ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی‌نسب. طرح نو.
- تهامی، سیدمجتبی (۱۳۸۶) *ابعاد اجتماعی و فرهنگی امنیت ملی* (سازمان عقیدتی سیاسی ارتش جمهوری اسلامی ایران). سازمان عقیدتی سیاسی ارتش جمهوری اسلامی ایران، معاونت فرهنگی، مدیریت انتشارات.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶) *تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه (ج ۴)*. موسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.
- حیدری، شقایق (۱۳۹۳) *سنجش هویت جمعی ایرانیان، با تأکید بر مؤلفه دین‌داری*. *فصلنامه مطالعات امنیت ملی*. شماره ۲. خدایاری‌فرد، محمد (۱۳۹۱) *مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دین‌داری به انضمام پرسشنامه‌های دین‌داری*. *آوای نور*.
- دشتی، محمدتقی و شکری، علی (۱۳۹۸) *ولایت فقیه و امنیت ملی* (بررسی جایگاه و نقش ولایت فقیه در امنیت ملی از منظر حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران). (مرکز پژوهشی مبنا و موسسه صراط مبین هدایت). مکتب اندیشه.
- دفتر برنامه‌ریزی و پژوهش‌های کاربردی سازمان تبلیغات اسلامی (۱۳۹۰) *دین‌داری ایرانیان*. موج اول. سازمان تبلیغات اسلامی.
- دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۹۵) *ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان؛ موج سوم ۱۳۹۴*. پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- سالاری‌فر، محمدرضا، آذربایجانی، مسعود و رحیمی‌نژاد، عباس (۱۳۸۴) *مبانی نظری مقیاس‌های دینی: گزیده مقالات همایش مبانی نظری و روان‌سنجی مقیاس‌های دینی*. پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- سراج‌زاده، حسین (۱۳۸۳) *چالش‌های دین و مدرنیته: مباحثی جامعه‌شناختی در دین‌داری و سکولار شدن*. طرح نو.
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۴) *مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران*. *جامعه‌شناسی ایران*. شماره ۱.
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۹۰) *مبنای ساخت مدل برای سنجش دین‌داری*. *روش‌شناسی علوم انسانی*. دوره ۱۷. شماره ۶۸.
- شورای اجتماعی وزارت کشور (۱۳۹۶) *وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران*. پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات. طالبان، محمدرضا (۱۳۸۹) *پیمایش ملی سنجش دین‌داری ایرانیان* (مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا)). سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۹۰) *دین‌داری ایرانیان، یافته‌های پیمایش ملی دین‌داری ایرانیان؛ گزارش شهری (موج اول ۱۳۹۰)*. معاونت پژوهشی و آموزشی سازمان تبلیغات اسلامی. (نشر اثر اصلی ۱۳۹۴)

- طالبان، محمدرضا، مبشری، محمد و مهرآیین، مصطفی (۱۳۸۹) بررسی روند دگرگونی ارزشی در ایران (۱۳۵۳ - ۱۳۸۸).  
جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۳، شماره ۲.
- طالبان، محمدرضا و رفیعی بهابادی، مهدی (۱۳۸۹) تحولات دین داری بر اساس تفاوت‌های نسلی در ایران (۱۳۵۳-۱۳۸۸).  
مسائل اجتماعی ایران، دوره ۸، شماره ۱.
- عبدالله‌خانی، علی (۱۳۹۲) بنیان‌های امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران. ابرار معاصر تهران.  
غرایاق زندی، داود (۱۳۹۰) درآمدی بر سیاست‌گذاری امنیت ملی. پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- فرجی، مهدی؛ و کاظمی، عباس (۱۳۸۸) بررسی وضعیت دین‌داری در ایران (با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته).  
تحقیقات فرهنگی ایران، شماره ۶.
- قنبری‌برزیان، علی و همتی، رضا (۱۳۹۴) هویت دینی در جامعه ایرانی: مرور نظام‌مند مطالعات انجام‌شده. جامعه‌شناسی  
کاربردی. دوره ۲۲. شماره ۵۹.
- محدثی، حسن (۱۳۹۷) روایت ایرانی جامعه‌شناسی دین. نشر تیسرا.  
مرکز پژوهشی مبنا (۱۳۹۸) سالنمای دین و دین‌داری در ایران. مکتب اندیشه.
- معاونت پژوهش‌های اجتماعی فرهنگی (۱۳۹۷) عوامل مؤثر بر اجرایی شدن سیاست‌های حجاب و راهکارهای پیشرو. مرکز  
پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- مندل، رابرت (۱۳۹۶) چهره متغیر امنیت ملی. ترجمه پژوهشکده مطالعات راهبردی. پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۴) گزارش و تخمین تحولات هویتی در جمهوری اسلامی ۱۳۹۴-۱۳۹۵. مؤسسه مطالعات ملی.
- مؤسسه مطالعات ملی (۱۳۹۵) گزارش و تخمین تحولات هویتی در جمهوری اسلامی ۱۳۹۵-۱۳۹۶. مؤسسه مطالعات ملی.
- مبشمی، لطف‌الله (۱۳۷۹) ارزیابی استراتژیک از مقوله دین‌گریزی، بازتاب اندیشه.
- نیک‌پی، امیر (۱۳۹۸) جامعه‌شناسی دین‌داری. نگاه معاصر.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر طرح‌های ملی (۱۳۸۱) ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- وین پرادفوت (۱۳۹۳) تجربه دینی. بازبایی از کتابخانه مجمع عالی حکمت اسلامی.